

Carola Hilmes, Małgorzata Kubisiak

**NIEMIECKOJĘZYCZNA LITERATURA PODRÓŻNICZA
OSIEMNASTEGO WIEKU
NA PODSTAWIE ZBIORÓW
BIBLIOTEKI UNIWERSYTECKIEJ W ŁODZI**

Królewiecki filozof Immanuel Kant określił oświecenie jako „wyjście człowieka z zwinionej przez niego samego niedojrzałości”¹. „Sapere aude! Miej odwagę posługiwać się własnym rozumem!”², czytamy w szkicu *Czym jest oświecenie* z roku 1784. Poznanie siebie samego i świata, do czego wzywali przedstawiciele epoki, dotyczyło nie tylko takich obszarów jak nauka i technika, literatura i sztuka; w centrum poznania stanął człowiek jako istota rozumna i czująca. Charakterystyczne dla wieku oświecenia zainteresowanie antropologią tchnęło tym samym nowego ducha w filozofię rozumu, której punktem wyjścia była krytyka religii, a celem tolerancja. Literatura tego okresu przybrała więc charakter dydaktyczny, jej zadaniem było uczyć i bawić jednocześnie. Stąd powszechne zainteresowanie literaturą biograficzną i autobiograficzną oraz podróżniczą i popularnonaukową. W *Encyklopedii ekonomiczno-technicznej* Krünitza z roku 1813 można przeczytać:

Oświecone narody już w najdawniejszych czasach wiedziały o pożytkach płynących z podróży do obcych krajów³.

¹ I. Kant, *Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?* (w: „Berlinische Monatsschrift”, Dezember 1783), druk również w: *Was ist Aufklärung? Thesen und Definitionen*, hrsg. von Ehrhard Bahr, Stuttgart 1974, s. 9 (uwaga: w niniejszym artykule, w miarę potrzeb, tytuły cytowanych prac podawane są zarówno w języku oryginału, jak i w tłumaczeniu na język polski).

² *Ibidem*.

³ D. J. G. Krünitz, *Ökonomisch-technische Encyclopädie oder allgemeines System der Staats-, Stadt-, Haus- und Landwirtschaft, und der Kunstgeschichte*, in alphabetischer Ordnung; zuerst fortgesetzt von Friedrich Jakob Floerken, nunmehr von Heinrich Gustav Flörke, Mitglieder mehrerer Gesellschaften, 122. Theil, Berlin 1813 in der Buchhandlung des Königlich Preußischen Geheimen Commerciens-Raths Joachim Pauli, s. 143.

W tejsze encyklopedii znajdują się również porady, jak podróżować w sposób przyjemny i pożyteczny, a wydane kilkanaście lat wcześniej dwutomowe dzieło Franza Ludwiga Posselta otrzymało charakterystyczny tytuł *Apodemika albo sztuka podróżowania*⁴.

STAN BADAŃ NAD LITERATURĄ PODRÓŻNICZĄ

W czasie ostatnich dwudziestu lat zainteresowanie literaturą podróżniczą minionych epok znacznie wzrosło. Pojawiły się badania takich gatunków pisarstwa, jak listy czy relacje i wspomnienia z podróży. Relacjami z podróży zajmowano się przy tym nie tylko jako dokumentami literackimi⁵, lecz interpretowano je również w aspekcie społeczno-historycznym oraz w ramach badań dotyczących historii mentalności⁶. Dziś prace, których tematem jest literatura podróżnicza, wzbogacono o analizę dyskursu oświeceniowego i badania w duchu konstruktywizmu, opisujące fenomen podróży w kontekście debaty nad kolonializmem⁷; jak do tej pory nikt nie pokusił się o systematyzację gatunku. Trudności takiego przedsięwzięcia wynikają z jego interdyscyplinarnego charakteru. W badaniach uwzględnić należałoby mianowicie nie tylko aspekty etnologiczne, społeczno-kulturowe i literackie, lecz również zwrócić uwagę na wiedzę, jaką przekazują relacje z podróży, dotyczącą takich dziedzin jak ekonomia, polityka, historia techniki (przede wszystkim historia środków transportu), biologia, geologia oraz zoologia.

⁴ F. L. Posselt, *Apodemik oder die Kunst zu reisen. Ein systematischer Versuch zum Gebrauch junger Reisenden aus den gebildeten Ständen überhaupt und angehender Gelehrten und Künstler insbesondere*, 2 Bde., Leipzig: In der Breitkopfischen Buchhandlung 1795. Warto dodać, że w Instytucie Badań nad Literaturą Podróżniczą w Eutinie (Niemcy) przygotowano bazę danych obejmującą literaturę z okresu od 1700 do 1810 r.; dostęp internetowy: www.bibliothek-eutin.de/reisen/reiselit.htm.

⁵ Zob. R. R. Wuthenow, *Die erfahrene Welt. Reiseliteratur im Zeitalter der Aufklärung*, Frankfurt am Main 1980.

⁶ Zob. *Reise und soziale Realität am Ende des 18. Jahrhunderts*, hrsg. von W. Griep u. H. W. Jäger, Heidelberg: Winter 1983 (= Neue Bremer Beiträge, Bd. 1); *Reisen im 18. Jahrhundert. Neue Untersuchungen*, hrsg. von Wolfgang Griep u. Hans-Wolf Jäger, Heidelberg: Winter 1983 (= Neue Bremer Beiträge, Bd. 3); *Sehen und Beschreiben. Europäische Reisen im 18. und frühen 19. Jahrhundert*, hrsg. von Wolfgang Griep, Heide: Westholsteinsche Verl. Anst. Boyens 1991; *Europäisches Reisen im Zeitalter der Aufklärung*, hrsg. von H. W. Jäger, Heidelberg: Winter 1992.

⁷ Zob. E. Said, *Orientalism*, 1978 (dt. *Orientalismus*, 1981), T. Todorov, *La conquete de l'Amerique*, 1982 (dt. *Die Eroberung Amerikas*, 1985), C. Geertz, *The Anthropologist as Author*, 1988 (dt. *Die künstlichen Wilden. Der Anthropologe als Schriftsteller*, 1990) oraz S. Greenblatt, *Marvelous Possessions. The Wonder of the New World*, 1991 (dt. *Wunderbare Besitztümer. Die Erfindung des Fremden: Reisende und Entdecker*, 1994).

Dla prac badawczych nad literaturą podróżniczą ważne jest studium Petera J. Brennera z roku 1999 pt. *Relacje z podróży w literaturze niemieckiej*, dające wgląd w stan badań nad tą literaturą⁸. Autor pracy podkreśla skromnie, że uważa je jedynie za „wstęp do historii gatunku”⁹.

Prace interpretujące literaturę podróżniczą z punktu widzenia historii kontaktów międzykulturowych oraz historii nauki znajdziemy w zbiorowym opracowaniu pt. *Nowe impulsy w badaniach nad literaturą podróżniczą*. Autorzy omawiają tu m.in. kwestię wpływu odkryć geograficznych na rozwój sztuki, podkreślając rolę, jaką w rozwoju literatury o tej tematyce odegrały kobiety¹⁰. Osobny tom o podróżach kobiet ukazał się w roku 1995¹¹. Pewne ustalenia dotyczące m.in. najnowszej literatury podróżniczej zawiera inny tom zbiorowy pt. *Dyskurs podróżniczy* (1995). Fenomen obcości jest natomiast tematem pracy *Doświadczenia z podróży, formy opisu i wiedza o kulturze* (*Reiseerfahrungen, Schreibformen und kulturelles Wissen*) wydanej przez Honolda i Scherpe w 1999 r. Autorzy podkreślają tu znaczenie perspektywy etnograficznej i etno-poetologicznej w podejściu do literatury podróżniczej¹². Powyższy przegląd pokazuje, że uwzględnienie interdyscyplinarnej perspektywy stało się w badaniach nad literaturą podróżniczą koniecznością. W kontekście szerszego rozumienia nauki o literaturze, które uwzględnia perspektywę historyczno-kulturową, przypuszczać można, że znaczenie badań nad literaturą podróżniczą będzie rosło.

LITERATURA PODRÓŻNICZA W ZBIORACH BIBLIOTEKI UNIWERSYTECKIEJ W ŁODZI

W Bibliotece Głównej Uniwersytetu Łódzkiego (BUŁ) zbiory literatury podróżniczej w języku niemieckim pochodzące z wieku osiemnastego liczą

⁸ P. J. Brenner, *Der Reisebericht in der deutschen Literatur. Ein Forschungsüberblick als Vorstudie zu einer Gattungsgeschichte*, Tübingen 1990 (= 2. Sonderheft Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur).

⁹ *Ibidem*, s. 5.

¹⁰ Zob. *Neue Impulse der Reisetforschung*, hrsg. v. M. Maurer, Berlin 1999 (= Aufklärung und Europa).

¹¹ W. Griep, A. Pelz, *Frauen reisen. Ein bibliographisches Verzeichnis der deutschsprachigen Frauenreisen 1700 bis 1800*, Bremen 1995 (= Eutiner Kompendien, Bd. 1).

¹² Zob. *Das Fremde. Reiseerfahrungen, Schreibformen und kulturelles Wissen*, hrsg. von A. Honold u. K. R. Scherpe, unter Mitarbeit von S. Blesser, M. Joch u. O. Simons, „Zeitschrift für Germanistik. Neue Folge” 1999, Beiheft 2. „Artykuły zawarte w przedłożonym tomie powstały w ramach projektu *Historia literatury i kultury z perspektywy kategorii obcości* lub w ścisłej współpracy z jego uczestnikami. Cechą wspólną zawartych w tomie prac jest, niezależnie od różnorodności przedmiotu badań i metody interpretacji, uwzględnienie następujących aspektów: 1. *Współzależność identyczności i inności...* 2. *Wiedza o kulturze...* 3. *Przekraczanie granic medialnych i interdyscyplinarność...*” (*ibidem*, s. 7 n.).

ok. 100 tytułów¹³. Większość książek pochodzi z prywatnych zbiorów rodziny von Osten, której rodową siedzibą był zamek Plathe na Pomorzu¹⁴. Na fakt ten wskazuje *ex libris* rodzinny:

Gryf trzymający w szponach tarczę, z koroną na szczycie, potrójna koniczyna i klucze w otoczeniu fal. Na samym dole podpis „Biblioteka na zamku Plathe, Pomorze”¹⁵.

W BUŁ dawne zbiory prywatne rodziny von Osten znalazły dobrą opiekę i są ogólnie dostępne.

Literatura podróżnicza może być interpretowana wieloaspektowo. Przykładowym kierunkiem badań jest analiza pod kątem powstawania stereotypów narodowych, w aspekcie kategorii płci, kategorii obcości, form opisu postrzegania codzienności czy krajobrazu. Celem autorki artykułu jest zaprezentowanie zasobów literatury podróżniczej w języku niemieckim znajdujących się w zbiorach BUŁ¹⁶, a tym samym zwrócenie uwagi na możliwości pracy badawczej, jaką zasób ten umożliwia. W opisie zdecydowano się na pogrupowanie książek podług celów podróży, poprzedzając ich prezentację i charakterystykę opisem ogólniejszych dzieł wielotomowych.

DZIEŁA WIELOTOMOWE

Szczególne miejsce w zbiorach literatury podróżniczej zajmują książki wielotomowe. *Ogólna historia podróży wodą i lądem* (21 tomów)¹⁷ to:

¹³ Liczba ta zgadza się z liczbą ustaloną podczas wewnętrznej katalogizacji zbiorów BUŁ. Zbiory relacji podróżniczych i dzieła wielotomowe liczone są jako pojedyncze woluminy, w liczbie tej nie uwzględniono również poszczególnych wydań jednej książki. Ze względów czasowych nie wszystkie tomy mogłyśmy wziąć do ręki. Ostateczne opracowanie zbiorów literatury podróżniczej, znajdujących się w BUŁ, jest zadaniem na przyszłość.

¹⁴ W liście z 26 sierpnia 1992 r. do byłego dyrektora Biblioteki Uniwersyteckiej w Łodzi, Michała Kuny, spadkobierca rodziny von Osten, dr. Ferdinand von Bismark-Osten, wyraził zgodę na to, żeby zbiory biblioteczne jego rodziny pozostały własnością BUŁ. Kontakt pomiędzy BUŁ a spadkobiercą rodziny von Osten nawiązano za pośrednictwem pani prof. Joanny Jabłkowskiej. Autorki artykułu dziękują panu Jerzemu Andrzejewskiemu, kustoszowi Działu Starych Druków i wicedyrektorowi BUŁ, za udzielenie zgody na zapoznanie się z tą korespondencją.

¹⁵ P. Spodenkiewicz, *Das Schicksal der Schätze von Lodz. Wie Berliner Bücher den Weg in eine polnische Bibliothek fanden*, „Der Tagesspiegel” 10.08.1993, s. 34; patrz też: W. Schochow, *Die Preußische Staatsbibliothek in Polen*, „Zeitschrift f. Bibliothekswesen und Bibliographie” 1994, 41(6), s. 682–688, w szczególności s. 686 n.

¹⁶ Autorki artykułu dziękują p. Małgorzacie Polak, kustoszowi zbiorów specjalnych UŁ, za życzliwą i fachową pomoc.

¹⁷ *Allgemeine Historie der Reisen zu Wasser und Lande; [...] Durch eine Gesellschaft gelehrter Männer im Englischen zusammengetragen, und aus demselben ins Deutsche übersetzt*. 21 Bde., Leipzig: Arkstee und Merkus 1747–1774. W bazie danych w Eutinie pod numerem ID 112 (patrz przyp. 12) znaleźć można dokładniejsze informacje co do treści poszczególnych tomów.

[Z]biór [który] wyszedł w latach 1747–1774 jako rezultat wspólnych wysiłków uczonych z uniwersytetów w Lipsku i Getyndze. Siłą napędową tego przedsięwzięcia stał się Abraham Gotthelf Kästner, matematyk i astronom, przyjaciel Lessinga i Lichtenberga¹⁸.

Ogólna historia opiera się na dziele pt. *A new general collection of voyages and travels* (4 tomy, London 1745–1747), wydanym przez Thomasa Astleya, londyńskiego drukarza i księgarza, oraz książce pt. *Histoire générale des voyages* Abbe Prévosta (20 tomów, Paris 1746–1791). Zbiory tego rodzaju odpowiadały encyklopedycznym zainteresowaniom wieku oświecenia i cieszyły się dużą popularnością¹⁹, ponieważ przekazywanie pożytecznych informacji o dalekich krajach łączyły z przyjemnością, jaką czytelnik wynosił z lektury książki. Często utwierdzała go ona we własnych przekonaniach o cywilizacjach innych niż zachodnie; dziś mówilibyśmy o perspektywie eurocentrycznej. W rozprawie Boenera spotykamy następujący komentarz dotyczący tego zbioru:

Ogólna historia wieńczyła pracę Astleya i Prévosta dążących do zaprezentowania czytelnikom dzieła jak najobszerniejszego i w sposób jak najbardziej wiarygodny opisującego kraje leżące poza Europą. Dotychczasowe relacje z podróży zaspokajały przede wszystkim zainteresowania czytelników przygodami, fantastyką i egzotyką; celem zbiorów powstałych w połowie XVIII w. stała się natomiast systematyzacja wiedzy, jaką udało się zebrać podczas trwania ekspedycji oraz krytyczna refleksja. Autorzy *Ogólnej historii* świadomie podejmowali próbę zrozumienia obcych kultur, widząc w nich poszczególne ogniwa rozwoju ludzkości²⁰.

Poza dużym wydaniem *Ogólnej historii* w zbiorach BUŁ znajduje się również tak zwane małe wydanie tego dzieła, dwunastotomowa *Ogólna historia zadziwiających podróży wodą i lądem* (Basel: Johann Rudolph Im-Hoff u. Johann Rudolph Pistorius, 1747–1749), jak również wydany przez znakomitego naukowca i pisarza oświeceniowego Albrechta Hallera *Zbiór nowych a zadziwiających podróży wodą i lądem* (11 tomów, Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht, 1750–1764). Pomocna w studiach porównawczych mogłaby być również przetłumaczona z francuskiego na niemiecki *Najnowsza historia Chiń-*

¹⁸ P. Boerner, *Die großen Reisesammlungen des 18. Jahrhunderts*, w: *Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte. Aufgaben und Möglichkeiten der historischen Reiseforschung*, hrsg. v. A. Maćzak u. H. J. Teuteberg, Wolfenbüttel 1982, s. 65–72, tutaj s. 68.

¹⁹ „Te trzy zbiory utrafiły w gust współczesnych czytelników. *New General Collection* wydawano w cotygodniowych odcinkach, podobnie jak literaturę nastawioną na moralne zbudowanie. Zbiór można było kupić w całości w ramach subskrypcji. O zainteresowaniu, jakim cieszyła się *Histoire generale* niech świadczy pośpiech, z jakim na rynku czytelnicznym pojawiły się wydania pirackie: w przeciągu niespełna roku po ukazaniu się francuskiego oryginału na rynku ukazały się dwa nieautoryzowane wydania, w obu przypadkach miejscem druku był Amsterdam”. *Ibidem*, s. 69 i n.

²⁰ *Ibidem*, s. 69.

czyków, Japończyków, Indian, Persów, Turków, Rosjan etc. (32 tomy, Berlin: Ch. Friedr. Voß, 1755–1779), którą autorzy bazy danych w Eutinie opisują w sposób następujący:

Autorem pierwszych dwunastu tomów jest Marsy, pozostałych Richer. Ich celem nie było dostarczenie czytelnikowi monotonnej wyliczanki potyczek i bitew, jak to praktykowała tradycyjna historiografia. Marsy i Richer starali się wiernie opisać powstanie i wzrost, szczęśliwe i nieszczęśliwe przypadki, system polityczny i religijny oraz rzeczy osobliwe każdego ludu oraz dać niezafalszowany obraz jego zwyczajów, zajęć codziennych oraz rozrywek²¹.

Fascynacji obcymi kulturami dają wyraz także mniej znane zbiory, jak np. dzieło pt. *Zbiór najlepszych, jak też i najnowszych opisów podróży w skrócie, zawierający wiadomości o religii, sposobie rządzenia, handlu, obyczajach, historii naturalnej i innych osobliwościach różnych krajów i ludów*, wydane w dwudziestu czterech tomach (Berlin: August Mylius, 1765–1784)²² oraz *Historia osobliwych podróży wodą i lądem, od wieku dwunastego*, wydana przez Theophila Friedricha Ehrmanna w 22 tomach (Frankfurt am Main: Hermannische Buchhandlung, 1791–1799)²³.

W niektórych zbiorach wielotomowych znaleźć można relacje słynnych podróżników. I tak, dzieło Williama Hodgesa pt. *Podróże do Indii* ukazało się jako tom 6 w zbiorze *Nowsza historia podróży morzem i lądem* (19 tomów, Hamburg: Benjamin Gottlob Hoffmann, 1789–1808), zaś trzypięciotomowa *Historia podróży morskich i odkryć na morzach południowych* (Berlin: Haude und Spener, 1774) Johna Hawkeswortha „uzupełniona została o relację, względnie tłumaczenie drugiej [...] i trzeciej podróży Cooka [...]”²⁴, jednego z najznakomitszych podróżników XVIII w. Badacze twórczości Georga Forstera znajdują ponadto w zbiorach BUŁ pierwsze wydanie jego słynnego dzieła pt. *Podróż dookoła świata* (2 tomy, Berlin: Haude und Spener, 1778–1780). W książce tej Forster opisał drugą ekspedycję kapitana Cooka na statku *Resolution*; wyprawę, której celem było poszerzenie wiedzy o naturze (o czym informuje podtytuł książki) sfinansował angielski rząd. Zbiory BUŁ zawierają ponadto dzieło pt. *Magazyn nowych*

²¹ Baza danych w Eutinie, nr ID 6139.

²² Kontynuacją tego dzieła, określanego często jako „zbiór berliński”, a zawierającego „w większości fragmenty i częściowo tłumaczenia, rzadziej pełne relacje i kompilacje z innych książek” jest *Nowy zbiór najlepszych i najnowszych opisów podróży* (11 tomów, Berlin: Mylius 1785–1802); patrz: Baza danych w Eutinie (przyp. 11) nr ID8315, syg. 138, Lr 47.

²³ Oba te zbiory nie są kompletne: ze *Zbioru najlepszych, jak też i najnowszych opisów podróży w skrócie*, BUŁ posiada tomy od 15 do 20, z *Historii osobliwych podróży wodą i lądem od wieku dwunastego* – tomy od 1 do 6.

²⁴ Zob. Baza danych w Eutinie (przyp. 11), nr ID 4283. BUŁ posiada kilka wydań *Podróży po Oceanie Spokojnym* Jamesa Cooka (Frankfurt am Oder: Straus 1785), również w języku angielskim i francuskim.

zadziwiających opisów z podróży w 39 tomach (Berlin: Voß, 1790–1839), opatrzone przypisami przez Johanna Reinholda Forstera, ojca słynnego podróżnika.

PODRÓŻE DOKOŁA ŚWIATA I PODRÓŻE DO DALEKICH KRAJÓW

Zbiory wielotomowe są kopalnią materiałów dotyczących podróży dookoła świata oraz ekspedycji do dalekich krajów. Jedną z najwcześniejszych relacji z wyprawy dookoła świata znajdujących się w zbiorach BUŁ jest dzieło angielskiego podróżnika Williama Dampiera pt. *Nowa podróż dookoła świata*; książka wydana w latach 1702–1704 w oficynie Michaela Rohrlachsa w Lipsku. Oryginał angielski tego dzieła pochodzi z roku 1697, a tłumaczenie francuskie z roku 1698. Dużą popularnością cieszyły się w XVIII w. również książki takie jak *Podróż dookoła świata* Georga Ansona (Göttingen: Abraham Vandenhoeck, 1749) oraz *Podróż dookoła świata na fregacie La Boudeuse...* pióra francuskiego podróżnika Louisa Antoine'a de Bougainvilles²⁵. W zbiorach BUŁ znajduje się także książka adresowana do młodych czytelników pt. *Odkrycie piątej części świata albo podróże dookoła świata, w opracowaniu dla młodzieży* (Nürnberg: FelBecker, 1783–1790).

W XVIII w. na mapie geograficznej świata sporo było jeszcze obszarów nieznanymi Europejczykom; naukową eksplorację traktowano jako zadanie niezwykłej wagi. Marzeniem wielu podróżników było również dotarcie do miejsca, w którym podług opisu biblijnego znajdował się raj. Pisali o tym zarówno Bougainville, jak i Diderot oraz Georg Forster. Te tak charakterystyczne dla ówczesnego stulecia rozważania nad lokalizacją raju dają wyraz zainteresowaniu elity intelektualnej czasów oświecenia myślą utopijną. W równej mierze zaś intensywna w tych czasach dyskusja nad postacią „szlachetnego dzikusa” wpisuje się w nurt krytyki cywilizacji, jaką uprawiali pisarze oświeceniowi. Znaczenia nabiera w tym kontekście odczytanie relacji osiemnastowiecznych podróżników z perspektywy poszczególnych dziedzin nauki, jak również podejście antropologiczne, a przede wszystkim etnologiczne. Wartość literacka relacji podróżników nie ma w tym przypadku zbyt wielkiego znaczenia; istotny jest natomiast fakt, że literatura podróżnicza dostarcza wielu informacji z dziedzin nauk takich jak geografia, medycyna, botanika i zoologia oraz umożliwia poznanie modeli państwa, systemów społeczno-ekonomicznych, utopii religijnych oraz obyczajów obcych ludów widzianych z perspektywy Europejczyków. W tym aspekcie interesującą lekturą jest dziennik podróżny Johna Whita, chirurga oraz naczelnego lekarza w Botany Bay w Australii, pt. *Podróże po morzach południowych* (Berlin: Voss. Buchhandlung, 1791). Fragmenty tej książki, zawierające

²⁵ W zbiorach BUŁ znajduje się również oryginał tego dzieła w języku francuskim.

naukowy opis Australii, redagował Johann Reinhold Forster²⁶. Na uwagę zasługuje również dziennik szwedzkiego kapelana pokładowego Pehr Osbecka pt. *Podróż do Indii Wschodnich i Chin. Wraz z opisaniem podróży O. Torensa do Suratte i informacjami Ekeberga o rolnictwie w Chinach* (Rostock: Johann Christian Koppe, 1765). W bazie danych w Eutinie znajdujemy następujący komentarz dotyczący tego dzieła:

Szwedzkie wydanie [tej książki] ukazało się w roku 1757; zaś dwutomowe wydanie angielskie przetłumaczone zostało z niemieckiego przez Georga Forstera i opublikowane pod imieniem i nazwiskiem jego ojca w roku 1771. [...] Ekeberg przywiózł z tej wyprawy krzak herbaty, który подарował Linneuszowi – był to pierwszy krzak tej rośliny przywieziony do Europy²⁷.

Poza tymi dwiema książkami i przywołaną już relacją Williama Hodgesa z podróży do Indii Wschodnich w zbiorach BUŁ znajdują się również *Podróże do Indii Wschodnich, wraz z opisaniem instytucji społecznych i wierzeń Persów...* (Frankfurt am Main: Garbe, 1776), dzieło Abrahama Hyacinthe Anquetil-Du Perrona, nadto *Podróż do Indii Wschodnich i Chin* emerytowanego przyrodnika Pierre Sonnerata (2 tomy, Zürich: Orell, Geßner, Füßli und Co., 1783) oraz wydane anonimowo *Listy chińskiego mędrca do przyjaciela na Wschodzie* (2 tomy, Leipzig: Weidmanns Erben, 1763, 1764).

Relacja z podróży do Chin pt. *Wyczerpujący opis Cesarstwa Chińskiego i Wielkiego Tatartastanu* (4 tomy, Rostock: Johann Christian Koppe, 1747, 1748, 1749) autorstwa Jeana Baptisty du Halde i Engelberta Kämpfera „[stała się] w krótkim czasie [...] najpopularniejszą książką o Chinach”²⁸. Jako lekturę obowiązkową o Japonii traktowano natomiast dwutomową *Historię i opisanie Japonii* Engelberta Kämpfera (Lemgo: Meyer 1777 und 1779). W zbiorach BUŁ znajduje się ponadto kilka różnych wydań *Podróży na Syberię* (Göttingen: Abram Vandenhoecks seel. Wittwe, 1751–1752) Johanna Georga Gmelina, profesora botaniki, chemii i historii naturalnej. Gmelin opisuje wyprawę na Kamczatkę, którą odbył w latach 1733–1743. Autorzy bazy danych w Eutinie komentują tę relację w następujący sposób:

[Gert] Robel wymienia Gmelina jako przedstawiciela nowej generacji badaczy i podróżników, zainteresowanych naukami empirycznymi i dbających o rzetelność przekazywanych informacji, starających się łączyć przyjemne z pożytecznym²⁹.

Ciekawą pozycją w zbiorach BUŁ jest *Historia Grenlandii zawierająca opis kraju i jego mieszkańców, a w szczególności historię misji Braci z Neu-*

²⁶ Zob. Baza danych w Eutinie, nr ID 17224.

²⁷ Baza danych w Eutinie, nr ID 7095.

²⁸ Baza danych w Eutinie, nr ID 2599.

²⁹ P. J. Brenner, *Der Reisebericht...*, s. 271.

-*Herrenhuth i Lichtenfels* (Leipzig: Weidmanns Erben und Reich, 1765) Davida Cranza.

Opisy podróży do Ameryki Południowej, Ameryki Północnej, Afryki, na Bliski Wschód oraz do Persji liczą w zbiorach BUŁ ok. 30 tytułów. Nie sposób wymienić w tym miejscu wszystkich. Przykładem opisu wyprawy na Bliski Wschód niech będzie dzieło francuskiego botanika Josepha Pitton de Tourneforta pt. *Opis podróży do krajów Lewantu* (Nürnberg: Bauer u. Raspe, 1776, 1777) oraz *Opis podróży do Egiptu w roku 1730* autorstwa francuskiego lekarza i botanika Tourtechota, zwanego Grangerem³⁰. Z uwagi na osobę autora na szczególne zainteresowanie zasługuje również *Opisanie krajów Arabii* (Kopenhaga: Nicolaus Möller/Leipzig: C. B. Breitkopf u. Sohn, 1772) Carstena Niebuhra. Podróżnik ten zasłużył się szczególnie dla rozwoju geografii. W bazie danych w Eutinie znajdujemy następujący komentarz do jego dzieła:

Carsten Niebuhr był prawie samoukiem, studiował matematykę w Getyndze, jakiś czas potem zaproszono go do wzięcia udziału w duńskiej ekspedycji badawczej na Bliski Wschód, która rozpoczęła się 7 stycznia 1761 roku. W trakcie tej wyprawy (z której tylko on jeden powrócił żywy) Niebuhr zebrał wiele ważnych danych geograficznych, które wykorzystał następnie przy sporządzaniu map³¹.

Opisanie krajów Arabii ma dużą wartość dokumentacyjną. Niebuhr jako pierwszy podróżnik zjeździł cały Jemen oraz „sporządził na podstawie dokładnych pomiarów pierwszą dokładną mapę tego regionu świata”³², z której korzystano aż do XIX w.

Opisy podróży do Afryki są w zbiorach BUŁ stosunkowo rzadkie. Jednym z nich jest książka pt. *Pana Poncelin de la Roche Tilhac filozoficzne opisanie handlu i posiadłości Europejczyków w Azji i Afryce* (Straßburg: In der akadem. Buchhandlung, 1783–1784), której autor stara się przedstawić stosunki ekonomiczne panujące w europejskich koloniach w Azji i Afryce. Podróże do Afryki opisują ponadto dzieła: *Podróże do wnętrza Afryki* Mungo Parka (Berlin: Haude und Spener, 1799) oraz *Nowe opisanie całej Afryki. Zebrane z najprzedniejszych starych i nowych źródeł* Augusta Christiana Borhecka (Frankfurt am Main: Varrentrapp u. Wenner, 1789). W pierwszym tomie książki Borhecka znajdujemy opis Azorów, Madery, Wysp Kanaryjskich, Maroka oraz Algierii.

Systematyzacja literatury podróżniczej według celów podróży umożliwia jedynie pobieżną orientację w zbiorach, jakie posiada BUŁ, ponieważ wiele książek zawiera relacje z podróży do kilku krajów. Interesującą pozycją w tej

³⁰ Zob. również: *Ogólna historia najnowszych odkryć, jakich dokonało wielu uczonych podróżników w Cesarstwie Rosyjskim i Persji w dziedzinie historii, rolnictwa oraz historii naturalnej, etc.* 6 Thle., Bern 1777–1786.

³¹ P. J. Brenner, *Der Reisebericht...*, s. 269.

³² Dietmar Henze, cyt. za: P. J. Brenner, *Der Reisebericht...*, s. 269.

grupie książek są *Listy z podróży na Teneryfę, do Brazylii, na Przylądek Dobrej Nadziei oraz do Indii Wschodnich* (Leipzig: Weidmanns Erben u. Reich, 1777) autorstwa pisarki Jemimy Kindersley. Dzieło to jest jedną z niewielu książek podróżniczych napisanych przez kobietę. W komentarzu autorów bazy danych w Eutinie czytamy:

Pisarka towarzyszyła w roku 1764 mężowi, urzędnikowi Kompanii Wschodnioindyjskiej, w podróży z Teneryfy przez Brazylię i Afrykę Południową do Indii, prawie cztery lata spędzając w Allahabadzie i Kalkucie. Kindersley szczegółowo opisuje zwyczaje Hindusów, mahometan i chrześcijan oraz stosunki panujące pomiędzy nimi. Recenzent ADB [Allgemeine Deutsche Bibliothek] ocenia książkę Kindersley jako „lekturę dość zabawną i pożyteczną”³³.

Zwracają uwagę również relacje z podróży do Ameryki Południowej, takie jak *Podróż do Guaxaca w Nowej Hiszpanii* (Leipzig: Weygandsche Buchhandlung, 1789) Nicolasa Josepha Triery’ego de Menonville oraz *Wyczerpujące historyczno-fizykalne opisanie kolonii Surinam. Z polecenia Towarzystwa Przyjaciół Przyrody w Berlinie, przetłumaczone z języka francuskiego* autorstwa Philippa Fermina (Berlin: Pauli, 1775). O kolonizacji połączonej z działalnością misyjną świadczą natomiast *Podróże ojca Labata z zakonu ojców dominikanów do Indii Zachodnich lub na wyspy leżące na Morzu Amerykańskim* (Nürnberg: G. N. Raspe, 1782–1788):

Dominikanin Labat (1663–1738) wyjechał w roku 1694 jako misjonarz na Martynikę, w latach późniejszych został mianowany generalnym prokuratorem misji w Indiach Zachodnich, po powrocie do Europy w roku 1705 przez dłuższy czas mieszkał w Hiszpanii i Włoszech³⁴.

Dokumentem agresywnej polityki kolonialnej jest książka Johna Gabriela Stedmana pt. *Relacja z podróży do Surinamu oraz ekspedycji przeciwko zbuntowanym Murzynom...* (Hamburg: Benjamin Gottlob Hoffmann, 1797).

Osobną grupę w zbiorach BUŁ tworzą relacje z podróży do Ameryki Północnej. Przykładami na książki z tej grupy jest dzieło Heinricha Ellisa pt. *Podróż do Zatoki Hudsona na dwóch statkach angielskich: Dobbs Galley i California w latach 1746 i 1747...* (Göttingen: Abram Vandenhoeck, 1750) oraz *Opis podróży do Ameryki Północnej* (Göttingen: Abrams Vandenhoeck Wittwe, 1754–1764) Petera Kahna. O książce tego autora, którą uważa się za jedną z najcenniejszych wśród relacji z podróży do Ameryki Płd., czytamy w komentarzu bazy danych w Eutinie:

Celem podróży było m.in. zebranie informacji o florze i rolnictwie krajów Ameryki Północnej oraz przywiezienie nasion roślin, które można by uprawiać w Szwecji. Kahn wyczerpująco opisuje warunki glebowo-klimatyczne oraz stosunki społeczno-polityczne Ameryki Północnej

³³ Baza danych w Eutinie, nr ID 5109.

³⁴ Baza danych w Eutinie, nr ID 5556.

oraz zdaje relację z osiedlania się na tych terenach szwedzkich kolonistów. Wyprawa prowadziła do Filadelfii, Pensylwanii, New Jersey, Nowego Jorku oraz nad Rzekę Świętego Wawrzyńca i jeziora Ontario³⁵.

W zbiorach BUŁ znajdujemy również *Listy o Ameryce* (Gera: Christoph Friedrich Beckmann, 1785) autorstwa Giovanniego Rinaldo Grafa von Carli poświęcone Benjaminowi Franklinowi oraz *Historię misji braci ewangelicznych pośród Indian w Ameryce Północnej* Georga Heinricha Loskiela. Na uwagę zasługuje również dzieło autorstwa Alexandra Frederica de la Rochfoucaulta pt. *Podróże z lat 1795, 1796 i 1797 do wszystkich państw republiki północno-amerykańskiej położonych nad morzem, jak również do Górnej Kanady i Kraju Irokezów. Wraz z wiarygodnymi informacjami o Dolnej Kanadzie* (3 tomy, Hamburg: Benjamin Gottlob Hoffmann, 1799). W książce tej autor opisuje subiektywne trudności związane z relacjonowaniem podróży do obcego kraju, zwraca uwagę na problem obiektywizmu relacji podróżniczej.

PODRÓŻE PO EUROPIE

Opisy podróży po Europie stanowią ok. 40% ogólnej liczby dzieł o tematyce podróżniczej zgromadzonych w Bibliotece Uniwersyteckiej w Łodzi. W przypadku tej grupy książek w szczególnie bolesny sposób uwidacznia się, niestety, niekompletność zbioru. W odróżnieniu od opisów podróży do krajów egzotycznych, relacje z podróży do krajów leżących na kontynencie europejskim wymagają zróżnicowanego podejścia metodologicznego. Charakterystyczną cechą tej grupy dzieł jest różnorodność używanych przez autorów form literackich; często natrafić można na listy lub pamiętniki z podróży. Przykładami tego typu literatury są np. *Listy o Kalabrii i Sycylii* (Göttingen: Johann Christian Dieterich, 1788–1792) Johanna Heinricha Bartela, *Pamiętnik z podróży muzycznej do Francji i Włoch* (Hamburg: C. E. Bohn, 1772–1773) Charlsa Burneya³⁶ oraz *Pamiętnik z podróży do Francji* (Altenburg: Richtersche Buchhandlung, 1787) autorstwa znanej powieściopisarki Sophie von La Roche. W zbiorach BUŁ znajduje się również słynna powieść Laurence'a Sterna pt. *Yorika podróż sentymentalna do Francji i Włoch*, zapoczątkowująca gatunek podróży sentymentalnej. Autor, który przedstawia bohatera podróży sentymentalnej, nie zadowala się jedynie czystym opisem wydarzeń, lecz jest zainteresowany przede wszystkim ich odzwierciedleniem w duszy podróżującego. Wśród relacji z podróży po Europie na uwagę zasługuje również książka

³⁵ Baza danych w Eutinie, nr ID 4986.

³⁶ Dalsze tomy *Podróży muzycznej* prowadzą przez Flandrię oraz Holandię wzdłuż Renu do Wiednia oraz przez Czechy, Saksonię, Hamburg do Holandii.

Johanna Jacoba Volkmana pt. *Najnowsze podróże do Francji, ze szczególnym uwzględnieniem historii naturalnej, ekonomii, manufaktur i dzieł sztuki, z wiadomościami najnowszymi, z pism nowych zebrane* (Leipzig: Caspar Fritsch, 1787–1788)³⁷ oraz opublikowana anonimowo *Malarska podróż niemieckiego artysty do Rzymu* autorstwa Johanna Jakoba Grunda (Wien: Lukas Hochenleitner u. Kompanie, 1789). W opisach podróży po Europie (z których wiele wiedzie na południe kontynentu i do Włoch³⁸) autorzy nie ograniczają się do zdawania relacji z odwiedzanych miejsc, lecz interesują się również historią kraju oraz jego zabytkami³⁹. Poza opisami miast i uroków zwiedzanych okolic znajdujemy opisy charakterystycznych dla danego kraju lub okolicy zwyczajów oraz informacje o życiu społeczno-politycznym.

Wielkim echem odbił się w osiemnastowiecznej Europie wybuch rewolucji francuskiej. O zainteresowaniu tym wydarzeniem świadczy wielość opublikowanych artykułów prasowych oraz książek opisujących wydarzenia we Francji. W zbiorach BUŁ znajdujemy jedną relację z podróży do Francji w czasach rewolucji. Są to *Poufne listy o Francji. Napisane podczas podróży w roku 1792* (Berlin: Johann Friedrich Unger, 1792–1793), opublikowane przez Johanna Friedricha Reichardta pod pseudonimem Y. Frei⁴⁰. Lecz nie tylko południe Europy przyciągało podróżników, czego dowodzą np. *Moja podróż pieszo przez trzy Królestwa Wielkiej Brytanii* Bougreneta de la Tocnaye (Riga: Johann Friedrich Hartknoch, 1797), *Podróż po Irlandii* Arthura Younga (Leipzig: Johann Friedrich Junius, 1780–1782) lub *Podróże metalurgiczne, zawierające uwagi i informacje o najznakomitszych hutach, stalowniach i kopalniach w Niemczech, Szwecji, Norwegii, Anglii i Szkocji* autorstwa Gabriela Jarsa (Berlin: Hamburg, 1777–1785). Na szczególną uwagę zasługują ponadto *Podróże na Olandię i Gotlandię* (Halle: Johann Jacob Curt, 1764), opisane przez Carla von Linne

³⁷ Tego samego autora są również *Najnowsze podróże po Hiszpanii* (Leipzig: Caspar Fritsch 1785).

³⁸ Patrz: H. Swinburne, *Podróże do obu Sycylii, jakie Jego Ekscelencja Heinrich Swinburne odbył w latach 1777, 1778, 1779 i 1780*. Przetłumaczone i opatrzone przypisami przez J. R. Forstera, 2 tomy, Hamburg: C. E. Bohn 1785–1787; W. Dalrymple, *Podróże do Hiszpanii i Portugalii w roku 1774 wraz z krótką informacją o hiszpańskiej ekspedycji w Algierze w roku 1775*, Leipzig 1778. W zbiorach BUŁ nie ma relacji z podróży do Grecji. Przykładem na typową dla XVII w. *Grand Tour* są *Podróże Wielmożnego Pana Maximiliana Missons z Holandii przez Niemcy do Włoch* (Leipzig 1701).

³⁹ Patrz: A. Young, *Podróże do Francji i części Włoch z lat 1787–1790, ze szczególną uwagą co do rolnictwa, kultury i bogactwa narodu francuskiego*, Berlin 1793–1795. Patrz też: V. Denon, *Neapol i Sycylia*. Skrót z wielkiego i cennego dzieła: *Voyages pittoresques de Naples et Sicile* (Gotha 1789–1800), które jest bardziej przewodnikiem turystycznym niż relacją z podróży; książka ta, której tytuł nie pojawia się w bazie danych w Eutinie, zawiera informacje o historii kraju, jego zabytkach i okolicach, jak również o artystach i ich dziełach.

⁴⁰ Patrz: A. Ruiz, *Deutsche Reiseberichte über Frankreich im Zeitalter der Französischen Revolution (1789–1799)*. Ein Überblick, w: *Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte* (przyp. 19), s. 229–251.

(Linneusza) w formie dziennika. Linneusz wyruszył w tę podróż „z rozkazu Wysokich Stanów Królestwa Szwecji w roku 1741”, o czym informuje czytelnika podtytuł dzieła. O celu tej ekspedycji tak piszą autorzy komentarza do bazy danych w Eutinie:

Celem podróży było zebranie roślin leczniczych oraz roślin używanych do farbowania tkanin jak również zbadanie różnych rodzajów gleby wykorzystywanych w produkcji porcelany oraz przy wytwarzaniu cybuchów do fajek. Zamiarem biorących udział w wyprawie było również poszerzenie wiedzy z zakresu ogólnej historii naturalnej. Linneusz sporządził notatki o zabytkach, runach, warunkach życia mieszkańców, narzędziach, używanych przez nich w życiu codziennym oraz ich zwyczajach⁴¹.

Osobne miejsce w zbiorach literatury podróżniczej BUŁ zajmują relacje z podróży do Szwajcarii⁴². W wielu przypadkach wyszły one spod piór znanych pisarzy⁴³. Najznamienszym wśród autorów tych pozycji jest Friedrich Nicolai, autor dwunastotomowego *Opisu podróży po Niemczech i Szwajcarii w roku 1781*. Nicolai był uważnym i rzeczowym obserwatorem, który z pozycji oświeconego protestantyzmu piętnował skostniały katolicki tradycjonalizm⁴⁴. Jednakże już współcześni autorowi krytykowali sposób, w jaki Nicolai opisywał rzeczywistość. Przykładał on wielką wagę do obiektywizmu relacji, jak również starał się zebrać jak najwięcej danych i dotrzeć do wszystkich dostępnych źródeł informacji⁴⁵.

Niewielką grupę książek znajdujących się w zbiorach BUŁ tworzą relacje z podróży po Niemczech. Wśród nich wymienić należy tak różne pod względem celów i tematyki podróży książki, jak *Podróż po Renie* (Koblenz: Auf Kosten des Verfassers in Kommission der Himmesischen Buchhandlung, 1789, 1790) Josepha Gregora Langa, *Podróże mineralogiczne po księstwie Weimar i Eisenach, jak również po kilku sąsiadujących okolicach* (Dessau 1781, Th. 1; Weimar: Hoffmann, 1785, Th. 2) Karla Wilhelma Voigta⁴⁶ oraz *Najnowsze podróże po*

⁴¹ Koppel, cyt. za: Baza danych w Eutinie, nr ID 5878.

⁴² J. J. Scheuchzer, *Historia naturalna Szwajcarii, wraz z opisaniem podróży w Alpy Szwajcarskie*, Zürich 1746; Ch. C. L. Hirschfeld, *Nowe Listy o Szwajcarii*, Kiel 1785; Ch. Meiners, *Listy o Szwajcarii*, w 4 częściach, Berlin 1784–1790; P. Bridel, *Podróż po najbardziej romantycznych rejonach Szwajcarii 1788*, Gotha 1789.

⁴³ D. J. Farrelly, „Wie froh bin ich, daß ich weg bin”. *Goethes erste Reise in die Schweiz – Reisen als Flucht*, w: *Reisen im Diskurs*, s. 417–427; H. Zimmermann, *Der Antiquar und die Revolution. Friedrich Leopold von Stolbergs „Reise in Deutschland, der Schweiz, Italien und Sicilien”*, w: *Reise und soziale Realität*, s. 94–126.

⁴⁴ P. J. Brenner, *Der Reisebericht...*, s. 176 n.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 175.

⁴⁶ W zbiorach BUŁ znajdują się ponadto: *Podróże po Szwabii, Bawarii, przygranicznej Szwajcarii, Frankonii i prowincjach nadreńskich w latach 1779–1782* [t. 2: 1783, t. 3: 1785], wraz z uwagami o bibliotekach, rękopisach etc., starożytnościach rzymskich, systemie politycznym, rolnictwie i produktach wytwarzanych w kraju, obyczajach, strojach etc., Stendhal: auf Kosten des

Niemczech, Czechach, Węgrzech, Szwajcarii, Włoszech i Lotaryngii, [...] Johanna Georga Keßlera (3 tomy, Hannover: Helwingsche Hofbuchhandlung, 1776). Badaczy zainteresowanych historią regionalną zaciekawili niewielki objętościowo tomik autorstwa Johanna Tobiasa Volkmar pt. *Podróże w Karkonosze* (Bunzlau: Gedruckt u. zu finden in der Buchdruckerei des Waisenhauses, 1777)⁴⁷.

Na szczególną uwagę polskiej germanistyki zasługują relacje z podróży na wschód Europy, dostarczające bogatego materiału porównawczego, przydatnego m.in. w badaniach nad powstawaniem narodowych stereotypów⁴⁸. Nie ma ich jednak w zbiorach BUŁ zbyt wiele⁴⁹. Poza spisana w formie dziennika *Podróż po Brandenburgii, Pomorzu, Prusach, Kurlandii, Rosji i Polsce, w latach 1777 i 1778* (Leipzig: Caspar Fritsch, 1779–1780) Johanna Bernoulli i *Podróż po Polsce, Szwecji i Danii* (Zürich: Orell, Geßner, Füßli u. Comp., 1785, 1786, 1792) autorstwa angielskiego historyka i duchownego Williama Coxa, w zbiorach BUŁ znajduje się relacja z *Podróż przez różne prowincje Cesarstwa Rosyjskiego* (Frankfurt/M. u. Leipzig: Fleischer, 1776–1778) Petera Simona Pallas.

Pallas wyruszył na Syberię 22 czerwca 1768 roku. Ekspedycja ta miała stać się jedną z najstarszych przygotowanych pod względem naukowym wypraw w ten rejon świata. Pallas miał zainteresowania encyklopedyczne. W swoim dziele starał się uwzględnić wszystkie ważne dziedziny nauki, od geografii i geologii począwszy przez mineralogię, zoologię, botanikę, medycynę i farmację, a na etnografii i ekonomii skończywszy. Ponieważ Pallas posługiwał się metodą empiryczno-indukcyjną, a wyniki badań starał się interpretować w kontekście ogólnej wiedzy o naturze, uznać go można za prekursora Humboldta. Jednak nie tylko badania, jakie Pallas przeprowadził w czasie trwania wyprawy, są godne podkreślenia. Należy również zwrócić uwagę na fakt, w jak wielkim stopniu podróżnik ten przyczynił się dzięki swemu talentowi organizacyjnemu do upowszechnienia wyników badań naukowych i pogłębienia współpracy pomiędzy Rosją i Niemcami. Właśnie ta działalność organizacyjna uczyniła z niego postać znaną i cenioną w obydwu tych krajach⁵⁰.

Innego rodzaju książką jest relacja z podróży do Rosji Johanna Gottlieba Georgi pt. *Opisanie wszystkich narodów Cesarstwa Rosyjskiego, sposobu życia,*

Verfassers bey D. C. Franzen 1783–1788; T. Nugent, *Podróże po Niemczech, a w szczególności po Meklemburgii*, Berlin u. Stettin: F. N., 1781–1782; A. F. Büsching, *Opis podróży z Berlina przez Poczdam do Reckahn niedaleko Brandenbura, odbyta od trzeciego do ósmego czerwca 1775 roku*, Berlin: Haude u. Spener, 1775; H. M. Marcard, *Opis podróży do Pymontu*, Leipzig 1784, 1785.

⁴⁷ Pozycji tej nie wymienia Baza danych w Eutinie.

⁴⁸ Patrz: P. Schmidt, *Deutsche Zustände*, Frankfurt am Main 2002; patrz też: *Nation als Stereotyp. Fremdwahrnehmung und Identität in deutscher und französischer Literatur*, hrsg. von R. Florack, Tübingen 2000.

⁴⁹ Po dokładnym przejrzaniu wielotomowych zbiorów relacji z podróży wymienić można jeszcze np. dziesięciostronicowy *Wyciąg z napisanego po rosyjsku dziennika podróży Hippolitusa Stefanowa o jego podróży z Kamczatki do Makao*, który znajdujemy w czwartym tomie *Nowszej historii podróży ładem i morzem*, Hamburg 1791.

⁵⁰ J. P. Brenner, *Der Reisebericht...*, s. 270.

wiary, zwyczajów, domów i pozostałych osobliwości (St. Petersburg: Carl Wilhelm Müller, 1776–1781)⁵¹. Podróżnik ten jest również autorem poświęconej Katarzynie II książki pt. *Próba opisu stolicy Cesarstwa St. Petersburga i osobliwości jego okolic* (St. Petersburg: Carl Wilhelm Müller, 1790), którą można porównać z *Obrazami z Petersburga* (Riga: Hartknoch, 1794) pióra Heinricha Friedricha Storcha oraz jego ośmiotomowym *Historyczno-statystycznym opisaniem Cesarstwa Rosyjskiego na koniec osiemnastego wieku* (2 tomy, Riga, Leipzig: J. F. Hartknoch, 1797–1803)⁵².

RELACJE O CHARAKTERZE LITERACKIM

W wąskim znaczeniu pojęcie literackości obejmuje powieści podróżnicze, względnie książki opowiadające o podróżach fikcyjnych osób lub opisujące fikcyjne podróże⁵³. Do tej grupy zaliczyć można legendarne przygody angielskiego bohatera mórz Sir Francisa Drake'a (ok. 1540–1596)⁵⁴ oraz popularne historie o baronie Münchhausenie (1720–1797) pt. *Cudowne podróże morzem i lądem, wyprawy wojenne i wesole przygody barona Münchhausena* (London, 2. verm. Aufl., 1788)⁵⁵. Wydane anonimowo *Podróże Hannsa Kiekindie Welts do czterech części świata oraz na księżyc* (Leipzig u. Gera: Wilhelm Heinsius, 1794) Andreea Georga Rebmanna poprzedza przedmowa, w której można przeczytać:

Czytelnik zauważy z pewnością, że książka jest pełna nieprawdopodobieństw, pomyłek, anachronizmów i niedorzeczności, spisana po części z *Les voyages de Skarmentado* Woltera, a po części z *Zeluko* Anglika Moora; autor jej wzorował się częściowo na *Faustinie*, a częściowo na wielu innych powieściach, tak jak było mu to wygodne.

⁵¹ Patrz też: G. Georgl, *Uwagi z podróży po Cesarstwie Rosyjskim w latach 1772–1774*, St. Petersburg (= Leipzig) 1775.

⁵² Patrz też: H. F. Storch, *Szkice, sceny i uwagi z podróży po Francji*, Heidelberg 1787.

⁵³ Uwagze autorki artykułu umknęły zapewne książki ze zbiorów BUŁ, których nie udało się odszukać kierując się tytułem. Ponadto autorki artykułu nie uwzględniły pozycji znanych autorów zawartych w dziełach zbiorowych.

⁵⁴ W łódzkich zbiorach literatury podróżniczej z XVIII w. znajduje się również książka pt. *Angielski bohater i rycerz Franciskus Drake, jego życie, bohaterskie czyny i morskie podróże, a w szczególności jego podróż dookoła świata bardzo osobliwa, spisana przez Roberto Brown w języku angielskim*, Leipzig 1726.

⁵⁵ Drugie, uzupełnione wydanie jest ostatnim wydaniem autoryzowanym przez autora. Jest ono „prawie tak samo rzadkie jak wydanie pierwsze, którego zachowało się jedynie 6 egzemplarzy. Podejrzany o defraudację geolog Rudolph Erich Raspe uciekł do Londynu, gdzie ze starego zbioru niemieckich anegdot pt. *Münchhausen, Vade mecum für lustige Leute...* przetłumaczył popularne opowieści o baronie Münchhausenie na język angielski. Przygody barona Münchhausena z wersji angielskiej na niemiecki przetłumaczył Gottfried August Bürger przy pomocy G. F. Lichtenberga. Bürger uzupełnił swój zbiór o osiem innych anegdot (*Polowanie na gęsi, Podróż na kuli armatniej itd.*)”. (Braeklein, cyt. za: Baza danych w Eutinie (przyp. 11) nr ID 1520).

W zbiorach BUŁ znajdują się również dwie robinsonady: utrzymana w baśniowym tonie, dydaktyzująca książka pt. *Robinson Perski albo podróże i bardzo dziwne przypadki trzech książąt Sarendip, ze względu na ich wdzięk z perskiego na francuski, a z niego na niemiecki język przetłumaczone* (Leipzig: Moritz Georg Weidmannen, 1723) oraz opublikowana anonimowo robinsonada autorstwa Wilhelma Richtera pt. *Robinson Saksoński albo Wilhelma Retchirsa, rodowitego saksończyka, najprawdziwsze opisanie jego podróży w roku 1691 z Lipska przez Holandię, Anglię, Francję, Hiszpanię, Portugalie, kraje pogańskie, Grecję i Węgry...* (Leipzig: Friedrich Lankischens Erben, 1722).

Do szczęśliwych znalezisk w zbiorach BUŁ zaliczyć należy książkę pt. *Podróże Murzynki*, wydaną przez Samuela Baura w latach 1768–1832, „pisarczyka wątpliwego autoramentu”, jak o nim pisze recenzent ADB (Allgemeine Deutsche Bibliothek) w roku 1875⁵⁶. Książka ta jest dość swobodnym tłumaczeniem francuskiego oryginału, Baur reklamuje ją jako *Pendant do Kandyda Woltera*, sytuując książkę tym samym w kontekście krytyki kultury. Dodatkowym atutem książki jest nietypowa dla tamtych czasów kobieca perspektywa narracji.

Do niezwykle ciekawych dokumentów w zbiorach BUŁ zaliczyć trzeba opublikowany anonimowo przez Karla Friedricha Benkowitza tomik pt. *Podróże sentymentalne księżniczki Ananas do Groß-Glogau* (Rietz bei Beskow 1798). Książka jest „parodią sentymentalnych opisów podróży”, a jednocześnie „powieścią z kluczem przeciwko Wilhelminie Enke, metresie króla pruskiego Fryderyka Wilhelma II”⁵⁷.

Związki pomiędzy literaturą podróżniczą a autobiografią z jednej strony oraz relacjonowaniem faktów a literackością tekstu z drugiej zakreślają ramy, w jakich porusza się literatura podróżnicza⁵⁸. Literackie opisy podróży o różnorodnym charakterze: bajkowo-dydaktyczne, satyryczno-krytyczne, o ambicjach filozoficznych czy przepełnione humorem pozwolą zapewne dokonać jeszcze wielu ciekawych odkryć.

⁵⁶ *Allgemeine Deutsche Biographie*, Leipzig 1875, Bd. 2, s. 180.

⁵⁷ Patrz: Baza danych w Eutinie, nr ID 715.

⁵⁸ Patrz też: *Podróże po świecie. Obrazki biograficzne*, Erfurt: Hennings, 1798, 1799, oraz powieść pt. *Podróż dyliżansem (Stage Coach)*, Leipzig, Rostock: Stiller, 1777.